

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת בא, תשס"ג
מספר 478מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

משמעות המילים "אות" ו"אותיות" בדברי חז"ל ובראשונים

בראשית הפרשה מצווה ה' את משה: "בא אל פרעה כי אני הכבדתי את לבו ואת לב עבדיו למען שתי אֹתֹתֵי אֱלֹהִים בְּקִרְבּוֹ" (ז, א). מובנה של המילה "אות" במקרא הוא: סימן. אחד השימושים של הסימן הוא מעשה הנעשה על-ידי הבורא או שלוחו כדבר פלא, נס, וכדומה, וזה אכן מובנו של הפסוק שלפנינו; "אֹתֹתֵי" - אלו הן המכות המופלאות הבאות על פרעה על-ידי משה ואהרן, שלוחי ה'.

בפרשתנו מוזכר אות נוסף, הקשור לדם קרבן הפסח. ה' מצווה את משה לומר לבני ישראל: "ולקחו מן הדם ונתנו על שתי המזוזות ועל המשקוף על הבתים אשר יאכלו אֹתוֹ בהם" (יב, ז). ובהמשך נאמר: "והיה הדם לכם לֹאֹת על הבתים... וראיתי את הדם ופסחתי עלכם ולא יהיה בכם נגף למשחית" (שם, יג). מכאן עולה כי לעתים גם הפרט שבעזרתו ניכר הנס נקרא אות, ולכן הדם נקרא כאן בשם אות.¹ אות נוסף נזכר בפרשתנו: "והיה לך לאות על ירך ולזכרון בין עיניך למען תהיה תורת ה' בפיך כי ביד חזקה הוצֵאךְ ה' ממצרים" (יג, ט), אך לא נאמר בפסוק מהו הדבר המשמש כאות. לא נזכיר כאן את כל הפירושים שנאמרו בזה והתאמתם לנאמר לעיל, אלא רק את הפירוש של חז"ל הידוע לכול, שהמדובר במצוות תפילין, והמילה "אות" המוזכרת כאן משמעה סימן ("ולזכרון"), המזכיר לאדם את תורת ה'. בקיום המצווה על פי חז"ל יש לכתוב את ארבע הפרשיות ולהכניסן בתפילין כפי שמפרש רש"י במקום: "והיה לך לאות, יציאת מצרים תהיה לך לאות על ירך ולזכרון, רוצה לומר שתכתוב פרשיות הללו ותקשרם בראש ובזרוע", וכעין זה כתב הרמב"ן.

בכתובים שלפנינו ובמקרא בכלל (הערה 1) אין למילה "אות" משמעות של סימן מייצג, כגון אותיות הא"ב. מובן זה נמצא בלשון חז"ל, והוא מבוסס, כמובן, על כך ש"אות" משמעה גם סימן, כפי שראינו. ברצוני לעמוד על משמעות נוספת שניתנה למילה "אות" בדברי חז"ל ובראשונים. לאחר שהעניש ה' את קין על רצח הבל, פנה קין אל ה', ובין השאר אמר: "והיה כל מִצְאֵי יְהִרְגֵנִי" (בר' ד, יד). תשובת ה': "לכן כל הִרְגֵּךְ קִין שבעתים יָקָם, וישם ה' לקין אות לבלתי הכות אֹתוֹ כל מִצְאוֹ" (שם, טו). חז"ל נחלקו בדבר מהות האות בפסוק זה, וכך נאמר בבראשית רבה (כב, יב):

רבי יהודה אמר הזריח לו גלגל חמה (שמש), א"ר נחמיה לאותו רשע היה מזריח לו הקב"ה גלגל חמה? אלא מלמד שהזריח לו הצרעת... רב אמר כלב מסר לו, אבא יוסי בן קסרי אמר קרן הצמיח לו, רב אמר עשאו אות לרוצחנים.

גם הפרשנים כתבו כאן דעות שונות, ומקצתם סבורים כי ה"אות" שניתן לקין אינו משהו מוחשי, אלא כוונת הכתוב לומר כי ה' חיזק את לבו וכד'. מעניין שדווקא רש"י, הפשטן, יוצא מכלל הדעות הללו והוא כותב (בר' ד, טו): "חקק לו אות משמו במצחו". משמו של מי, של ה' או של קין? על פי התרגום המיוחס ליונתן (שם): "ורשם ה' על אפי דקין אתא מן שמא רבא ויקירא" (=ורשם ה' על פני קין אות מהשם הגדול והנכבד), התשובה ברורה: האות היא משמו של ה'.² פרשני רש"י דנים לאיזה אות הכוונה, ולא נאריך בזה.

¹ האמור עד כאן הוא על יסוד דברי פרשנים ומילונים. ראה גם אנציקלופדיה מקראית, א, ערך אות, עמ' 183.

² יש לציין לפרקי דר"א פרק כא, והובא בילקוט שמעוני לבראשית רמז לח: "מה עשה הב"ה נטל אות אחת מכ"ב אותיות ונתן על זרועו של קין שלא יהרג, שני וישם ה' לקין אות". בהגהות הרד"ל, שם, אות לט, ציין כי גם בזוהר נמצאו שתי הדעות הללו (אות משם ה', או אות כלשהיא). כן הוא דן שם באיזה אות מדובר.

נחזור לאות הדם בפרשתנו. כתב רבנו אפרים בפירושו לתורה בכתב יד: 3

שאל השואל: הנה ה' יתברך ציוה למשה שיתן הדם על שתי המזוזות ועל המשקוף, ומדוע⁴ לא שמר מצוות ה' ושינה את דבריו וציוה לישראל שיתנו הדם על המשקוף קודם ואח"כ על שתי המזוזות... דע כי ה' יתברך כותבים אותו הסופרים שלש נקודות (היינו: בצורת סגול) ואילו היו ישראל נותנים הדם על שתי המזוזות ואח"כ על המשקוף היו עושים אותו דרך כתיבתו והיה בו קדושה כדין שאר השמות הקדושים והיה צריך כל אחד מישראל לנהוג בו קדושה. והיה ירא (משה) שמא לא יהיו טהורים ולא יזהרו בכתיבתו ויהיו נענשים וחס על ישראל, וי"א כי חס על כבודו של מקום שיהיה שמו הקדוש נכתב כדרך כתיבתו שתי נקודות מלמטה ואחת מלמעלה בארץ מצרים הטמאה המלאה גלולים. ולכן צוים שיכתבוהו שלא כסדר כתיבתו שישומו נקודה אחת על המשקוף קודם ואח"כ ישימו שתי נקודות למטה ואין זה סדר הכתיבה ולא יהיה בו קדושה כלל ועיקר.

יש כאן דברים הדורשים בירור, אבל אין כאן המקום להאריך. נדון כאן רק בדרך כתיבת שם ה'. כיום נהוג לכתוב פעמיים את האות יו"ד, זו לצד זו, במקום שם ה'. אבל בראשונה נהגו לכתוב את האות יו"ד שלוש פעמים, ובצורת סגול, במקום שם ה'. בכתבי יד מצויות כשמונים צורות שונות של צורת כתיבת הסגול. בחלק מהצורות נכתבה נקודה בלבד במקום האות יו"ד. לכן אף אם ר' אפרים מדבר על נקודה, אפשר להניח כי כוונתו גם לאות יו"ד, ויש פרשנים האומרים במפורש כי כתבו את האות יו"ד שלוש פעמים.

בין כך ובין כך, אנו נוכחים לדעת כי ה"אות" על הבתים הוא סימן לשם ה', אם על ידי שלוש נקודות או על-ידי כתיבת האות יו"ד שלוש פעמים. מן הראוי לציין כי בזוהר (חלק ב, דף לו, ע"א) נאמר על ה"אות" הזוהרית: "תו אמר רבי אבא כגוונא דשמא קדישא ה' עבדו בההוא שעתא" (= עוד אמר ר' אבא כגון, כצורה של השם הקדוש ה' עשו באותה שעה). ניתן לפרש כאן כי הכוונה שכתבו את האות ה"א, אבל ניתן לפרש שכתבו את שם ה', שלא פורש כאן מהו, והאות ה' בזוהר נכתבה במקום שם ה', כפי שאנו נוהגים כיום,⁵ אבל במצרים נכתב שם ה' ממש. כיצד עשו זאת, אין זה כרגע מענייננו. אבל מובן שעקב השאלות הללו נוח יותר לקבל את ההסבר הראשון שאמרנו, שהרי צורתה הגרפית של האות ה"א אכן מתאימה לצורה של שתי מזוזות ומשקוף עליהן. אם נקבל את גישת אלה הסוברים כי האות שנכתבה תלויה בצורה הגרפית הנוחה לכתביה, הרי שנוח עוד יותר לומר שהאות שנכתבה הייתה ח"ת, וכפי שכתב החזקוני (יב, ז): "שיהיה הדם כמין ח להגין... ואות חיים הוא".

יש שרוצים לומר כי כתיבת שם ה' באמצעות דם הפסח נרמזה כבר בדברי חז"ל: 6 "כך היה הקב"ה עם בניו במצרים... שנאמר: 'ויושיעם למען שמו' (תה' קו, ח)... והן היו מזיזין על פתחיהן ושמו הגדול היה עומד על פתחיהם". מכאן אנו רואים שגם אצל חז"ל המילה "אות" משמעותה אות מהא"ב, ו"אותיות" משמען גם שם ה'. אין לדחות אפשרות זו בטענה שלא מצאנו שימוש זה בדברי חז"ל, שהרי מצאנו בכרכות לג, ע"א: "וא"ר אמי גדולה דעת שנתנה בין שתי אותיות שנאמר: כי א-ל דעות ה'" (שמ"א ב, ג). וכתב רש"י שם: "בין שתי אותיות, בין שתי הזכרות", היינו בין שני שמות של ה'. 7 צא וראה שבכתב יד אוקספורד, המכונה גם בית נתן, נוסח התלמוד הוא: "בין שני שמות".

מעתה מובן מאלינו כי ה"אות" המוזכר בתפילין "והיה לך לאות", נתפרש כמכוון ליצירת אותיות של שם ה' על-ידי כריכות התפילין שאנו כורכים על ידינו. מי הם הפרשנים שכתבו כן? מה הן האותיות שעלינו ליצור? האם די בכמה אותיות או שיש ליצור את שם ה' כולו? אלו הן חלק מהשאלות שיש לדון בהן, ואי"ה נרחיב את הדיון בהן בעתיד.

פרופ' יעקב ש' שפיגל
המחלקה לתלמוד

³ ראה ר"מ כשר, תורה שלמה, חלק יב, פר' בא, מילואים, עמ' קנב, שהביא זאת וציין לזוהר ולפרשנים נוספים האומרים בדומה לכך. יש להעיר כי בפירוש ר' אפרים על התורה, מהדורת קלוגמן, ירושלים תשנ"ג, לא נמצא כן.

⁴ שאלה זו נשאלה ע"י כמה פרשנים שהשיבו באופן אחר, ואציין רק לשניים המצויים יותר והם: הכתב והקבלה, והנצי"ב, שדנו בכך בדברי משה (יב, כב).

⁵ לפי זה יש לנו מקור לקיצור המקובל בידינו כיום, שימוש באות ה' כתחליף לשם ה', וזה נושא בפני עצמו. ראה לדוגמה שו"ת תורה לשמה סי' תכג.

⁶ ראה רד"ל שם, אות ז (היא מוקמה שם שלא כהלכה), וכן כתב ר"מ כשר הנ"ל (לעיל הערה 4).

⁷ וראה שם בכרכות בהמשך הדברים עוד שתי דוגמאות כאלה ממש.